

Μελέτες

Δεσμεύεται η δεύτερη Βουλή από τις κατευθύνσεις της πρώτης στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος;*

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου, Νομική Σχολή ΑΠΘ

Στη συνεδρίαση της 14.11.2018 της Ολομέλειας της Βουλής με αντικείμενο την έναρξη της πρώτης φάσης της διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος, σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 2 - 5 και τη συγκρότηση κοινοβουλευτικής επιτροπής για την επεξεργασία των προτάσεων του ΣΥΡΙΖΑ και της Νέας Δημοκρατίας, οι αρχηγοί των δυο παραπάνω κομμάτων διαφώνησαν έντονα ως προς τις δεσμεύσεις της δεύτερης Βουλής. Αυτής που προκύπτει από τις βουλευτικές εκλογές που είναι το δεύτερο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας και η οποία στην πρώτη σύνοδό της, δηλαδή με νωπή δημοκρατική εντολή, «αποφασίζει σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις» (άρθρο 110 παρ. 3).

Ο κ. Αλ. Τσίπρας υποστήριξε ότι η δεύτερη Βουλή δεσμεύεται από την κατεύθυνση της αναθεώρησης που ορίζει η πρώτη Βουλή. Ο κ. Κυρ. Μητσοτάκης υποστήριξε ότι η δεύτερη Βουλή συντελεί την αναθεώρηση ή την αφήνει ανολοκλήρωτη, χωρίς να δεσμεύεται από την κατεύθυνση που τυχόν προσδιόρισε για κάθε αναθεωρητέα διάταξη η πρώτη Βουλή.

Στην αντιπαράθεση αυτή ο κ. Τσίπρας επικαλέστηκε γνωμοδοτικό σημείωμα του αναπληρωτή καθηγητή Κ. Γιαννακόπουλου¹ και –παραδόξως–

---

* Αναδημοσίευση από Constitutionalism.gr (28.11.2018).

δική μου, υποτίθεται, άποψη που διατύπωσα στη Βουλή κατά την αναθεώρηση του 2001². Δυστυχώς, όπως θα δούμε, τη διέστρεψε πλήρως. Ο κ. Μητσοτάκης επικαλέστηκε τις απόψεις του Δ. Τσάτσου³ και του Αρ. Μάνεση⁴

¹ Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Επί της διαδικασίας της συνταγματικής αναθεώρησης (άρθρο 110 του Συντάγματος): η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της προτείνουσας Βουλής. Σημείωμα, 31.8.2017 (κατατέθηκε από τον Πρωθυπουργό και Πρόεδρο του ΣΥΡΙΖΑ στην συνεδρίαση της 14.11.2018 της Ολομέλειας της Βουλής). Ήδη, ο συγγραφέας δημοσίευσε εκτενέστερη παρουσίαση των απόψεων του: Κ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της προτείνουσας Βουλής», constitutionalism.gr, 27.11.2018.

² Στην Ολομέλεια της Βουλής (χωρίς να είμαι παρών) ο κ. Τσίπρας επικαλέστηκε το εξής απόσπασμα από αγόρευση μου κατά τη διάρκεια της αναθεωρητικής διαδικασίας που οδήγησε στην αναθεώρηση του 2001: «Το 1985 το ΠΑΣΟΚ πρότεινε την αναθεώρηση του κεφαλαίου περί Προέδρου της Δημοκρατίας, προς την κατεύθυνση της συρρίκνωσης των αρμοδιοτήτων. Εάν υποτεθεί ότι το ΠΑΣΟΚ έχανε τις εκλογές του 1985 και αναδεικνυόταν μια άλλη Βουλή με άλλη πλειοψηφία, της Νέας Δημοκρατίας, θα μπορούσαμε να έχουμε αναθεώρηση του Συντάγματος προς την κατεύθυνση της αύξησης των αρμοδιοτήτων; Ασφαλώς όχι». Κατέθεσε τη σελίδα 90 του τόμου: Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Η΄, Προτάσεις Αναθεώρησης Διατάξεων του Συντάγματος - Πρακτικά και έκθεση Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, 1996. Πρόκειται για απόσπασμα αγόρευσης μου στην συνεδρίαση της 29ης Μαΐου 1995 της Επιτροπής Αναθεώρησης. Με δυο αγορεύσεις μου στη συνεδρίαση εκείνη εξήγησα γιατί λόγω των προβλημάτων που ενδέχεται να προκύψουν ως προς την κατεύθυνση της αναθεώρησης, στην πρώτη Βουλή δεν πρέπει να αθροίζονται υπέρ της ανάγκης αναθεώρησης μιας διάταξης του Συντάγματος οι ψήφοι βουλευτών που συμφωνούν μεν ως προς την ανάγκη αναθεώρησης, διαφωνούν όμως ως προς την κατεύθυνση. Θα διαμορφώνεται έτσι αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών ως προς την ανάγκη αναθεώρησης μόνο όταν υπάρχει συναίνεση και ως προς την κατεύθυνση. Διαφορετικά η ανάγκη αναθεώρησης είτε δεν θα αποφασίζεται είτε θα αποφασίζεται μόνο με την απόλυτη πλειοψηφία ώστε να παραμένει η εγγύηση της αυξημένης πλειοψηφίας των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών στην δεύτερη Βουλή που αποφασίζει για το περιεχόμενο των αναθεωρημένων διατάξεων. Αυτή ακριβώς είναι και σήμερα η θέση μου. Παρατίθενται στο Παράρτημα οι δυο παρεμβάσεις μου της 29ης Μαΐου 1996.

³ Βλ. Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, τόμος Α΄, σελ. 218.

⁴ Βλ. Αρ. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Η αναθεώρησης του Συντάγματος. Συμβολή εις την ερμηνείαν του άρθρου 108*, 1966, σελ. 33 επ. Η ίδια μελέτη επαναδημοσιεύεται στην συλλογή μελετών, Αρ. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, 1980, σελ. 142 επ., ιδίως σελ. 153 και την εκεί υποσημείωση 29 όπου, μεταξύ άλλων, και αντιδιαστολή με τη ρύθμιση του νορβηγικού Συντάγματος.

που δίδασκαν, ορθά, την κρατούσα άποψη ότι η δεύτερη Βουλή αποφασίζει σχετικά με τις υπό αναθεώρηση διατάξεις χωρίς να δεσμεύεται από τυχόν κατευθύνσεις ως προς το περιεχόμενο που συμπεριέλαβε στην απόφασή της η πρώτη Βουλή.

Το ιστορικό βάθος του θέματος

Το ζήτημα έχει ενδιαφέρον και μεγάλο ιστορικό βάθος⁵. Μετά το κίνημα στο Γουδί στις 18 Ιανουαρίου 1910, σχηματίζεται η μεταβατική κυβέρνηση Στέφανου Δραγούμη προκειμένου να διαλυθεί η Βουλή και να προκηρυχθούν εκλογές για ανάδειξη απευθείας διπλής αναθεωρητικής Βουλής χωρίς να τηρηθούν οι αυστηρές διαδικαστικές προϋποθέσεις του άρθρου 107 του Συντάγματος του 1844. Η υπάρχουσα κοινή Βουλή, πριν τη διάλυσή της, καθορίζει όμως με το ψήφισμα της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1910, όχι μόνο τις προς αναθεώρηση διατάξεις αλλά και τον τρόπο της αναθεώρησης. Το άρθρο 107 του Συντάγματος του 1864 προέβλεπε –θυμίζω– ότι η ανάγκη της αναθεώρησης συγκεκριμένων μη θεμελιωδών διατάξεων έπρεπε να διαπιστωθεί από τη Βουλή σε δυο διαφορετικές βουλευτικές περιόδους με αυξημένη πλειοψηφία τριών τετάρτων του όλου αριθμού των βουλευτών. Όποτε η δεύτερη Βουλή που διαπίστωνε την ανάγκη αναθεώρησης διαλυόταν και αναδεικνυόταν αναθεωρητική Βουλή με διπλάσιο αριθμό βουλευτών που αποφάσιζε σχετικά με την αναθεώρηση. Η Βουλή που ακολουθεί και αναδεικνύεται στις εκλογές της 8^{ης} Αυγούστου 1910 (Α΄ Αναθεωρητική Βουλή), μετά από μια μνημειώδη αγόρευση του Ν. Δημητρακόπουλου⁶, θεώρησε ότι δεν δεσμεύεται από την απόφαση της προηγούμενης Βουλής, παρά μόνο από τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης, δηλαδή από την προβλεπόμενη στο άρθρο 107 του Συντάγματος του 1864, απαγόρευση αναθεώρησης των θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος. Η Α΄ Αναθεωρητική Βουλή διαλύεται στις 12 Οκτωβρίου 1910 χωρίς να ολοκληρώσει την αναθεώρηση.

Στη Β΄ Διπλή Αναθεωρητική Βουλή που ακολούθησε (εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910) και η οποία συντέλεσε την αναθεώρηση ψηφίζοντας το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1864/1911, ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως πρωθυπουργός λαμβάνει στο τέλος της συζήτησης για το άρθρο που έλαβε τε-

---

⁵ Βλ. Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική Ιστορία*, Τεύχος Α' 1821-1941, 1981, σελ. 16 επ. 103 επ.

⁶ Βλ. Α΄ Αναθεωρητική Βουλή, Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 1, Σεπτεμβρίου 3 1910, σελ. 7 επ.

λικά αριθμό 108 (σημερινό 110) το λόγο και προβαίνει στην ερμηνευτική δήλωση ότι «η προς αναθεώρησιν συγκαλουμένη Βουλή, ανεξαρτήτως των άλλων αυτής καθηκόντων, δεν δύναται, εν τη ασκήσει του αναθεωρητικού αυτής έργου, να εξέλθη των ορίων τα οποία έταξεν η την αναθεώρησιν αποφασίσασα Βουλή»⁷. Όπως εξηγεί ο Ν. Ν. Σαρίπολος⁸, όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος ομιλεί για όρια εννοεί τις διατάξεις (συγκεκριμένα άρθρα και παράγραφοι) που καθόρισε ως αναθεωρητέες η προηγούμενη Βουλή και όχι τον τρόπο, δηλαδή την κατεύθυνση ή πολύ περισσότερο το περιεχόμενο της αναθεώρησης. Όπως τονίζει ο Ν. Ν. Σαρίπολος⁹: «Τη δήλωσιν ταύτην του πρωθυπουργού απεδέχθη η Βουλή ώστε αναμφισβητήτως τοιαύτη είναι η έννοια του άρθρου 108 του συντάγματος». Τη θέση αυτή του Σαρίπολου που διατυπώθηκε το 1915 δεν αντέκρουσε ποτέ ο Ελευθέριος Βενιζέλος και έτσι κατέστη το κρατούν δόγμα της ελληνικής επιστήμης του Συνταγματικού Δικαίου υπό όλα τα μεταγενέστερα Συντάγματα. Περιλαμβανομένου του ισχύοντος Συντάγματος του 1975, όπως είχα την ευκαιρία να τονίσω στην επί υφηγεσίαπραγματεία μου για τα όρια της αναθεώρησης το 1984¹⁰.

Η ρύθμιση του Συντάγματος του 1975

Στα συντάγματα του 1864 (άρθρο 107), του 1911 (άρθρο 108) και του 1952 (άρθρο 108) προβλεπόταν αυξημένη πλειοψηφία για την πρώτη φάση της διαπίστωσης της ανάγκης της αναθεώρησης, αλλά όχι για τη δεύτερη κατά την οποία η Βουλή αποφάσιζε με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών (Σ. 1911 και Σ. 1952) ή χωρίς ειδική πρόβλεψη περί πλειοψηφίας (η διπλή αναθεωρητική Βουλή του Σ. 1864). Το Σύνταγμα του 1927 (άρθρο 125) προέβλεπε τελείως διαφορετική αναθεωρητική διαδικασία από την Εθνική Συνέλευση (Βουλή και Γερουσία από κοινού) με αυξημένη πλειοψηφία τουλάχιστον τριών πέμπτων, χωρίς να μεσολαβούν εκλογές,

⁷ Βλ. Πρακτικά των συνεδριάσεων της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής, τ.Ι, 1911, σελ. 1357.

⁸ *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον - Ερμηνεία του αναθεωρηθέντος Ελληνικού Συντάγματος εν συγκρίσει προς τα των ξένων κρατών*, τόμος Α', Τρίτη έκδοσις επηυξημένη, 1915, επανέκδοση του 1987 από τις εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σελ.117-119 με τον αντίστοιχο υπομνηματισμό.

⁹ Ο.π., σελ. 118 και την εκεί υποσημείωση 2.

¹⁰ Βλ. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975*, 1984, σελ. 218 και την εκεί υποσημείωση 24.

αλλά με τη δυνατότητα να υποβληθεί η απόφαση της Εθνικής Συνέλευσης σε δημοψήφισμα.

Η βασική συνεπώς καινοτομία που εισάγει ως προς την αναθεωρητική διαδικασία το ισχύον Σύνταγμα του 1975/1986/2001/2008 που ως προς το άρθρο 110 δεν έχει τροποποιηθεί, είναι η εναλλαγή των πλειοψηφιών. Η δυνατότητα η πρώτη Βουλή να αποφασίσει με αυξημένη πλειοψηφία 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών και η επόμενη Βουλή με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών ή το αντίστροφο (άρθρο 110 παρ. 2-4). Οι δυο Βουλές συμπράττουν στην αναθεωρητική διαδικασία – και υπό την έννοια αυτή είναι και οι δυο αναθεωρητικές– οι ειδικότερες όμως αρμοδιότητές τους ως προς την αναθεώρηση είναι απολύτως διακεκριμένες. Η πρώτη Βουλή διαπιστώνει την ανάγκη αναθεώρησης μετά από πρόταση πενήντα τουλάχιστον βουλευτών. Όπως ορίζεται ρητά στο τελευταίο εδάφιο της παραγράφου 2 του άρθρου 110: «Με την απόφαση αυτή καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν». Η απόφαση αυτή δεν καθορίζει συνεπώς ούτε την κατεύθυνση της αναθεώρησης, ούτε πολύ περισσότερο το περιεχόμενο της αναθεώρησης. Περιορίζεται στον καθορισμό των υπό αναθεώρηση άρθρων ή μόνο παραγράφων ή μόνο εδαφίων κάποιου άρθρου ή υπάρχουσας ερμηνευτικής δήλωσης κάτω από κάποιο άρθρο ή του σημείου στο οποίο πρέπει να υπάρξει προσθήκη άρθρου, παραγράφου, εδαφίου ή ερμηνευτικής δήλωσης.

Αυτή η πρακτική ακολουθήθηκε την περίοδο από το 1975 έως σήμερα, στις αναθεωρήσεις του 1986¹¹, 2001¹² και 2008¹³. Βεβαίως οι προτάσεις α-

---

¹¹ Οι αποφάσεις για την ανάγκη αναθεώρησης συγκεκριμένων, αριθμητικά προσδιοριζόμενων διατάξεων του Συντάγματος, αλλά χωρίς αναφορά σε κατεύθυνση, ελήφθησαν στις συνεδριάσεις ΡΚ της 6ης Απριλίου 1985 και ΡΛ της 6ης Μαΐου 1985 της Ολομέλειας της Βουλής (Γ΄ Περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Δ΄ Σύνοδος).

¹² Οι αποφάσεις για την ανάγκη αναθεώρησης συγκεκριμένων, αριθμητικά προσδιοριζόμενων διατάξεων του Συντάγματος, αλλά χωρίς αναφορά σε κατεύθυνση, ελήφθησαν στις συνεδριάσεις ΡΛΕ της 20 ης Μαΐου 1998 και ΡΞ της 24ης Ιουνίου 1998 της Ολομέλειας της Βουλής (Θ΄ Περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Β΄ Σύνοδος).

¹³ Οι αποφάσεις για την ανάγκη αναθεώρησης συγκεκριμένων, αριθμητικά προσδιοριζόμενων διατάξεων του Συντάγματος, αλλά χωρίς αναφορά σε κατεύθυνση, ελήφθησαν στις συνεδριάσεις ΠΔ της 22ας Φεβρουαρίου 2007 και ΡΖ της 28ης Μαρτίου 2007 της Ολομέλειας της Βουλής (ΙΑ΄ Περίοδος Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Γ΄ Σύνοδος).

ναθεώρησης περιείχαν εκτενείς αιτιολογικές εκθέσεις και βεβαίως στις συζητήσεις στην Επιτροπή Αναθεώρησης και στην Ολομέλεια της πρώτης Βουλής έγιναν διεξοδικές συζητήσεις για την κατεύθυνση και το περιεχόμενο της αναθεώρησης, αλλά οι αποφάσεις των πρώτων Βουλών (Βουλές του 1981, 1996, 2004 αντιστοίχως) διαπίστωναν την ανάγκη αναθεώρησης αριθμητικά προσδιοριζομένων διατάξεων, χωρίς μνεία σε κατεύθυνση ή περιεχόμενο.

Αλλωστε, όπως ήδη τονίσθηκε, σύμφωνα με την παράγραφο 3 του άρθρου 110: «Αφού η αναθεώρηση αποφασιστεί από τη Βουλή, η επόμενη Βουλή, κατά την πρώτη σύνοδο της, αποφασίζει ... σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις». Η οριοθέτηση της δεύτερης Βουλής αφορά τις διατάξεις και όχι την κατεύθυνση ή πολύ περισσότερο το περιεχόμενο. Επιπλέον η δεύτερη Βουλή μπορεί, αν θέλει, να διατηρήσει αμετάβλητες διατάξεις που κατέστησαν αναθεωρητέες με την απόφαση της πρώτης Βουλής.

Υποστηρίχθηκε από τον Γενικό Εισηγητή του ΣΥΡΙΖΑ ενώπιον της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής της σημερινής Βουλής¹⁴ ότι ο τότε βουλευτής της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας της Νέας Δημοκρατίας Κ. Τρικούπης, ειδικός εισηγητής επί του άρθρου 110 στη λεγόμενη Ε' Αναθεωρητική Βουλή, τάχθηκε το 1975 υπέρ της άποψης ότι η δεύτερη Βουλή περιορίζεται από την απόφαση της πρώτης ως προς την κατεύθυνση της αναθεώρησης. Αυτό δεν είναι ακριβές. Ο τότε ειδικός εισηγητής τάχθηκε υπέρ της δέσμευσης της δεύτερης Βουλής ως προς την καθ' ύλην αρμοδιότητά της που περιορίζεται από τις ειδικώς καθοριζόμενες διατάξεις και όχι από την κατεύθυνση ή το περιεχόμενο που θέλει η πρώτη Βουλή. Πρότεινε μάλιστα, υιοθετώντας σχετική θέση του Θεμιστοκλή Τσάτσου, να αποφασίζει η πρώτη Βουλή «ορίζουσα ειδικώς τους αναθεωρητέους θεσμούς ή τας αναθεωρητέας διατάξεις ή το θέμα της επιδιωκόμενης προσθήκης». Χωρίς καμία αναφορά σε κατεύθυνση¹⁵.

¹⁴ Παρέμβαση του γενικού εισηγητή του ΣΥΡΙΖΑ Γιώργου Κατρούγκαλου στην συνεδρίαση της 22ας Νοεμβρίου 2018 της Επιτροπής Αναθεώρησης που συγκροτήθηκε με την από 14.11.2018 απόφαση της Ολομέλειας της Βουλής

¹⁵ Η τοποθέτηση του τότε ειδικού εισηγητή της πλειοψηφίας (Νέα Δημοκρατία) Κ. Τρικούπη για το άρθρο 110 περιλαμβάνεται στα Επίσημα Πρακτικά της Ολομέλειας της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, σελ. 872 επ., ιδίως σελ. 875-876. Η άποψη του Θεμ. Τσάτσου έχει διατυπωθεί στο πλαίσιο κοινοβουλευτικής εισηγησής του για το άρθρο 108 του Σ.1952 και δημοσιεύεται στο: Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Μελέται Συνταγματικού Δικαίου*, 1958, σελ. 151 επ., ιδίως σελ.166- 167. Ως προς τις δεσμεύσεις της αναθεωρητικής Βουλής ο Θ. Τσάτσος τονίζει (σελ. 165) ότι αυτή περιορίζεται «εις τα θέματα εκείνα ως προς τα

Η ΑΕΔ 11/2003 και η ΣτΕ (Ολ.) 2512/2016

Στην ελληνική θεωρία μετά το 1993 είχε υποστηριχθεί από ορισμένους συγγραφείς¹⁶ η αποκλίνουσα της κρατούσας άποψη ότι η δεύτερη Βουλή δεσμεύεται από την απόφαση της πρώτης ως προς την κατεύθυνση. Χωρίς να έχει μεσολαβήσει ιδιαίτερη βιβλιογραφική συζήτηση, το ΑΕΔ, δικάζοντας ως εκλογοδικείο (άρθρο 100 παρ. 1 περ. γ) και όχι ως δικαστήριο άρσης της αμφισβήτησης για την ουσιαστική αντισυνταγματικότητα (άρθρο 100 παρ. 1 περ. ε), περιέλαβε στην απόφασή του 11/2003¹⁷ σκέψη με την οποία εξέτασε ισχυρισμό διαδίκου ότι το αναθεωρημένο το 2001 άρθρο 57 (χωρίς προσδιορισμό παραγράφου και εδαφίου) περιέλαβε το ασυμβίβαστο της επαγγελματικής δραστηριότητας του βουλευτή κατά παράβαση του άρθρου 110 (πάλι χωρίς εξειδίκευση διάταξης). Ο ισχυρισμός ήταν ότι η Ζ' Αναθεωρητική Βουλή του 2000 υπερέβη το εύρος της εντολής της προηγούμενης Βουλής (του 1996) που είχε διαπιστώσει την ανάγκη να επανακαθορισθούν τα ασυμβίβαστα των βουλευτών, προκειμένου, όπως κατά την άποψη του διαδίκου όριζε η απόφαση της πρώτης Βουλής, να ληφθούν υπόψη «τα σύγχρονα δεδομένα ως προς τις οικονομικές λειτουργίες του κράτους». Άρα, κατά τον ισχυρισμό αυτό, η επόμενη Βουλή δεν μπορούσε να καθιερώσει ασυμβίβαστα πέραν εκείνων που είτε άμεσα είτε έμμεσα σχετίζονται με το κράτος και τις οικονομικές λειτουργίες του.

οποία η διαλυθείσα Βουλή διεπίστωσε την ανάγκη της αναθεώρησής». Δεν αναφέρεται σε «κατευθύνσεις» της πρώτης Βουλής.

¹⁶ Βλ. Π. ΠΑΡΑΡΑΣ, *Οι περιορισμένες εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής*, ΤοΣ 19 (1993), σελ. 311-328, Κ. ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Η αναθεώρηση του Συντάγματος: αποτέλεσμα σταθερού προσανατολισμού δυο διαδοχικών Βουλών*, ΤοΣ, 1995, σελ. 3-30, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, *Δεσμεύσεις και αυτοπεριορισμός της δεύτερης αναθεωρητικής Βουλής*, ΤοΣ 1999, σελ. 1064 επ. Επίσης, Φ. ΒΑΣΙΛΟΓΙΑΝΝΗΣ/Β. ΒΟΥΤΣΑΚΗΣ, *Προκαταρκτικά ζητήματα της αναθεώρησης του Συντάγματος*, σε: Γ. Παπαδημητρίου (επ.), *Αναθεώρηση του Συντάγματος και Εκσυγχρονισμός των Θεσμών*, 2000, σελ. 3 επι. Γ. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ, *Η αναθεώρηση της αναθεώρησης. Μερικές σκέψεις για τα ουσιαστικά και διαδικαστικά όρια της αναθεωρητικής λειτουργίας*, σε Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (επ.), *Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών*, ό.π., σ. 23 επ., ιδίως σ. 32· Χ. ΧΑΤΖΗ, *Κωλύματα, ασυμβίβαστα και εκσυγχρονιστικά διλήμματα*, ΝοΒ 2002, σ. 58 επ., Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, *Κωλύματα εκλογιμότητας και ασυμβίβαστα βουλευτών, στο μεταίχμιο δύο συνταγματικών αναθεωρήσεων*, 2006, σελ. 174. Βλ. τώρα τη σύνοψη της σχετικής επιστημονικής συζήτησης που κάνει ο Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Σχόλιο στο άρθρο 110, σε: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 1769 επ. και τον σχετικό υπομνηματισμό.

¹⁷ Δημοσιεύεται σε ΔτΑ Νο 42/2009, σελ. 553 επ.

Το ΑΕΔ έκρινε, χωρίς καμία αιτιολογία, ότι ο ισχυρισμός αυτός προβάλλεται παραδεκτώς από την άποψη των ορίων του δικαστικού ελέγχου της αναθεωρητικής διαδικασίας. Τέτοιου είδους παρεμπόμπουσες, παντελώς ανατιολόγητες, αξιωματικές διαπιστώσεις για τα όρια του δικαστικού ελέγχου επί της αναθεωρητικής διαδικασίας¹⁸, θέτουν υπό αμφισβήτηση την αξιοπιστία του δικαστικού ελέγχου και παράγουν ανεπίτρεπτη για κράτος δικαίου αβεβαιότητα. Το ΑΕΔ εκφράστηκε για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα σε μια δευτέρουσα αναφορική πρόταση, προφανώς γιατί θα απέρριπτε στην ίδια φράση τον ισχυρισμό ως ερειδόμενο επί εσφαλμένης προϋποθέσεως, δηλαδή ως ουσιαστικά αβάσιμο. Όμως η δευτερεύουσα αναφορική αυτή πρόταση χρησιμοποιείται τώρα για να θεμελιώσει ισχυρισμούς που μεταβάλλουν το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 110 Σ.

Γιατί είναι παραδεκτός ένας ισχυρισμός που προβάλλει παραβίαση της κοινοβουλευτικής διαδικασίας της αναθεώρησης του Συντάγματος, δηλαδή συνιστά αμφισβήτηση της εσωτερικής τυπικής συνταγματικότητας του αναθεωρημένου Συντάγματος; Ένας αντίστοιχος ισχυρισμός για την εσωτερική τυπική συνταγματικότητα τυπικού νόμου, θα προσέκρουε, σύμφωνα με την πάγια σχετική νομολογία (με εξαίρεση την νομολογία του Ελεγκτικού Συνεδρίου για την ειδικότητα των συνταξιοδοτικών νόμων και την προηγούμενη γνωμοδότηση της Ολομέλειας του λόγω της ρητής διάταξης του άρθρου 74 Σ.) στην αρχή της διάκρισης των εξουσιών και στην εσωτερική αυτονομία της Βουλής που δεν επιτρέπει τον δικαστικό έλεγχο στα *interna corporis*. Ακόμη και ο σεβασμός των αποκλειστικών νομοθετικών αρμοδιοτήτων της Ολομέλειας της Βουλής κατά το άρθρο 72 παρ.1, δεν ελέγχεται δικαστικά¹⁹. Επιπλέον το ΑΕΔ ως δικαστήριο άρσης των αμφισβητήσεων ως προς την αντισυνταγματικότητα τυπικού νόμου, περιορίζει-

---

¹⁸ Για μια ευρύτερη παρουσίαση του ζητήματος του δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης του Συντάγματος βλ. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, ο.π. (υποσημ. 10) σελ. 251 επ. Από την πρόσφατη διεθνή βιβλιογραφία βλ. Κ. GÖZLER, *Judicial Review of constitutional Amendments: A comparative Study*, 2008, Υ. ROZNAI, *Unconstitutional Constitutional Amendments: A Study of the Nature and Limits of Constitutional Amendment Powers*, A thesis submitted to the Department of Law of the London School of Economics, 2014, σελ. 195 επ.

¹⁹ Βλ. Γ. ΓΕΡΑΠΕΤΡΙΤΗΣ, Σχόλια στα άρθρα 72 και 74 στο: Φ. Σπυρόπουλος/Ε. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, ο.π. (υποσημ. 16) σελ. 1155 επ. και 1173 επ., με παρουσίαση της σχετικής νομολογίας και της σχετικής επιστημονικής συζήτησης. Πιο αναλυτικά στη μονογραφία ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σύνταγμα και Βουλή. Αυτονομία και ανέλεγκτο των εσωτερικών του Σώματος*, 2012.

ται ρητά (άρθρο 100 παρ. 1 περ. ε Σ.) μόνο στην ουσιαστική αντισυνταγματικότητα, άρα η τυπική αντισυνταγματικότητα δεν εμπίπτει στην αρμοδιότητά του διότι δεν εμπίπτει ούτε στην αρμοδιότητα των τριών δικαιοδοτικών κλάδων. Πώς ενώ το ΑΕΔ δεν είναι δικαστήριο της τυπικής συνταγματικότητας του νόμου αναγορεύθηκε ενεργώντας ως εκλογοδικείο σε δικαστήριο της εσωτερικής τυπικής συνταγματικότητας του Συντάγματος, δηλαδή της αναθεωρητικής διαδικασίας;

Οι ενστάσεις αυτές στη συγκεκριμένη υπόθεση υπερκαλύφθηκαν από την πραγματολογική διαπίστωση του Δικαστηρίου ότι η πρώτη Βουλή δεν είχε περιλάβει στην απόφασή της για την ανάγκη αναθεώρησης και αναφορά στην κατεύθυνση. Όσα είχαν λεχθεί στην εισήγηση της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής ως προς την κατεύθυνση της αναθεώρησης του άρθρου 57 δεν περιελήφθησαν στην απόφαση της Ολομέλειας της Βουλής για την ανάγκη αναθεώρησης του άρθρου 57 που δεν αναφερόταν σε κατεύθυνση. Το ΑΕΔ δέχεται συνεπώς ότι η πρώτη Βουλή δεν έχει την υποχρέωση να ορίσει κατεύθυνση, αλλά μπορεί να αρκεστεί στη διαπίστωση της ανάγκης αναθεώρησης. Αν όμως ορίσει κατεύθυνση, δεσμεύει την επόμενη Βουλή. Πάντοτε και χωρίς άλλες προϋποθέσεις; Ακόμη και αν οι εκλογές που μεσολαβούν οδηγούν σε ριζική μεταβολή συσχετισμών; Ακόμη και αν η πρώτη Βουλή αποφάσισε μόνο με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών και η δεύτερη καλείται να αποφασίσει με την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού; Μπορεί η δεύτερη Βουλή να αδρανήσει ή να αποφασίσει ρητά να μη προβεί στην αναθεώρηση κάποιας διάταξης που κρίθηκε αναθεωρητέα στην πρώτη Βουλή;

Αυτό το τελευταίο ζήτημα κλήθηκε να κρίνει η Ολομέλεια του ΣτΕ με την 2512/2016 απόφασή της, ύστερα από αίτηση ακύρωσης που υπέβαλε Σύμβουλος της Επικρατείας κατά του Προεδρικού Διατάγματος προαγωγής νεωτέρου του Συμβούλου σε θέση Αντιπροέδρου του ΣτΕ. Ο αιτών προέβαλε τον ισχυρισμό, επικαλούμενος τις προπαρασκευαστικές εργασίες της αναθεώρησης του 2001, ότι η αληθής έννοια του άρθρου 90 παρ. 5 Σ. είναι ότι απαγορεύεται η αδικαιολόγητη ανατροπή της διαμορφωμένης σειράς αρχαιότητας των δικαστικών λειτουργών. Ειδικότερα προβλήθηκε ο ισχυρισμός ότι εφόσον η Βουλή του 1996 έκρινε αναθεωρητέα τη διάταξη του άρθρου 90 παρ. 5, η Ζ' Αναθεωρητική Βουλή (του 2000) δεν μπορούσε να απέχει από την αναθεώρηση της συγκεκριμένης διάταξης. Το ΣτΕ, ακολουθώντας την ΑΕΔ 11/ 2003 θεώρησε παραδεκτό τον ισχυρισμό, αλλά τον απέρριψε ως αβάσιμο δεδομένου ότι η επιλογή, σύμφωνα με το άρθρο 90 παρ. 5 Σ., δεν γίνεται αυτομάτως και κατ' αρχαιότητα αλλά μεταξύ όλων

των συμβούλων που έχουν τα νόμιμα προσόντα. Υπό άλλη εκδοχή ο ισχυρισμός θα προσέκρουε άλλωστε στο απαράδεκτο της παρ. 6 του άρθρου 90. Το ΣτΕ έκρινε στη συνέχεια παραδεκτό, αλλά απέρριψε ως αβάσιμο, τον ισχυρισμό ότι η δεύτερη Βουλή δεν μπορούσε να απέχει από την αναθεώρηση διάταξης που έκρινε αναθεωρητέα η πρώτη Βουλή γιατί η απόφαση της πρώτης Βουλής συνιστά «πρόταση». Υποθέτω ότι ο όρος πρόταση δεν χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια που έχει στο Δίκαιο των Διοικητικών Πράξεων, καθώς το άρθρο 110 χρησιμοποιεί τους όρους «απόφαση» και «αποφασίζει» με πολύ συγκεκριμένο περιεχόμενο και για την πρώτη και για τη δεύτερη Βουλή.

Τα θετικά πορίσματα της νομολογίας αυτής είναι, πρώτον, ότι η πρώτη Βουλή δεν έχει υποχρέωση να καθορίσει την κατεύθυνση της αναθεώρησης, αλλά αρκεί να διαπιστώσει την ανάγκη αναθεώρησης συγκεκριμένων συνταγματικών διατάξεων και, δεύτερον, ότι η επόμενη Βουλή που προκύπτει από τις εκλογές που μεσολαβούν μπορεί να μη προβεί σε αναθεώρηση διάταξης που έκρινε αναθεωρητέα η πρώτη Βουλή²⁰. Αντιθέτως προκύπτουν δυο σοβαρά ζητήματα. Πρώτον, η παντελώς αναιτιολόγητη αποδοχή της αρμοδιότητας άσκησης δικαστικού ελέγχου της εσωτερικής τυπικής συνταγματικότητας της αναθεώρησης. Και, δεύτερον, η απουσία έστω και υπαινικτικής αναφοράς στην διαφοροποίηση των πλειοψηφιών στην πρώτη Βουλή. Δεν είναι προφανώς ταυτόσημες οι καταστάσεις όταν η πρώτη Βουλή αποφασίζει για την ανάγκη αναθεώρησης και επιπλέον για την κατεύθυνση απλώς με απόλυτη πλειοψηφία και όταν αποφασίζει με αυξημένη πλειοψηφία των 3/5 του όλου αριθμού των βουλευτών εμπιστευόμενη της απλή (απόλυτη) πλειοψηφία της επόμενης Βουλής.

Η ποικιλία των ενδεχομένων και η μόνη εγγύηση

Διαμορφώνονται κατά τον τρόπο αυτό πολλές εκδοχές: Η πρώτη Βουλή να αποφαινεται για την κατεύθυνση με απόλυτη πλειοψηφία και να επιδιώκει να δεσμεύσει την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων της επόμενης Βουλής. Η πρώτη Βουλή να αποφαινεται για την κατεύθυνση με αυξημένη πλειοψηφία τριών πέμπτων και να επιδιώκει να δεσμεύσει την επόμενη

---

²⁰ Βλ. Ν. Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, (υπ. 8), σελ. 119 και την εκεί υποσημείωση 2: «Η Βουλή δύναται και οφείλει να λάβη τοιαύτην ή τοιαύτην απόφασιν, δυναμένη μεν να απορρίψη προτεινομένην διατάξεων τινός αναθεώρησης, αλλ' ουχί να μη αποφανθή παντάπασι, του άρθρου 108 λέγοντος επιτακτικώς ότι "η Βουλή αποφασίζει επί των αναθεωρητέων διατάξεων"».

Βουλή που μπορεί να αποφασίσει με μόνη την απόλυτη πλειοψηφία ή στην οποία διαμορφώνεται νέα αυξημένη πλειοψηφία τριών πέμπτων με σαφώς διαφορετική αντίληψη από την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων της πρώτης Βουλής. Είναι συνεπώς προφανές ότι ενόψει της ποικιλίας των ενδεχομένων, υπάρχει μόνο μια απλή, πρακτική και ασφαλής εγγύηση: η διατήρηση της υποχρέωσης να συγκροτηθεί αυξημένη πλειοψηφία τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών στην δεύτερη Βουλή.

Τα όρια του δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης

Το μείζον βεβαίως ζήτημα που θέτουν οι δυο αποφάσεις που αναφέρθηκαν είναι αυτή καθεαυτήν η άσκηση δικαστικού ελέγχου της εσωτερικής τυπικής συνταγματικότητας της αναθεωρητικής διαδικασίας²¹. Τέτοιος έλεγχος δεν θεμελιώνεται ούτε στο άρθρο 93 παρ. 4 σύμφωνα με το οποίο «Τα δικαστήρια υποχρεούνται να μην εφαρμόζουν νόμο που το περιεχόμενο του είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα», ούτε στο άρθρο 100 παρ.1 το οποίο στην περίπτωση ε' αναθέτει στο ΑΕΔ την άρση της αμφισβήτησης για την ουσιαστική αντισυνταγματικότητα ή την έννοια διάταξης τυπικού νόμου, αν εκδόθηκαν γι' αυτές αντίθετες αποφάσεις του ΣτΕ, του ΑΠ ή του ΕΣ. Άλλωστε, όταν το ΑΕΔ θεώρησε ότι έχει αρμοδιότητα να άρει αμφισβήτηση για την έννοια διάταξης του Συντάγματος και οδηγήθηκε με τον τρόπο αυτό, κατ' αποτέλεσμα, σε αυθεντική ερμηνεία του Συντάγματος που είναι αποκλειστική αρμοδιότητα του αναθεωρητικού νομοθέτη, ασκήθηκε έντονη κριτική²² που οδήγησε σε αλλαγή της νομολογίας του ΑΕΔ. Η μη αποδοχή από την αναθεωρητική Βουλή της ερμηνείας ότι δεν δεσμεύεται από τις τυχόν κατευθύνσεις που αποφάσισε η πρώτη Βουλή, συνιστά μήπως κατάλυση του Συντάγματος και συνεπώς ενεργοποιεί το άρθρο 87 παρ. 2 Σ., δηλαδή θεμελιώνει μια ειδική μορφή αντίστασης των δικαστικών

²¹ Για τη διάκριση μεταξύ ουσιαστικής και τυπικής συνταγματικότητας και για την περαιτέρω διάκριση της τυπικής συνταγματικότητας σε εσωτερική και εξωτερική βλ. ενδεικτικά Β. ΣΚΟΥΡΗ-Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων*, 1985, σελ. 83 επ., Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου*, Αναθεωρημένη έκδοση, 2008 σελ. 234-235, σελ. 255.

²² Βλ. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Το ΑΕΔ και η αυθεντική ερμηνεία του Συντάγματος*, ΕΔΔΔ, 1988.3, σελ. 225-235, τώρα σε: Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Η ερμηνεία του Συντάγματος και τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων*, 1994, σελ. 139-150. Επρόκειτο για την ΑΕΔ 161/1983, ΕΕΝ 1984, σελ. 149 επ. Ακολούθησε, προς την ορθή κατεύθυνση, η ΑΕΔ 38/1989, Δι Δικ, 1990, σελ. 274 επ.

λειτουργιών²³; Κατά τη γνώμη μου, όχι. Μια τέτοια θεώρηση θα μετέτρεπε ένα όψιμο ερμηνευτικό ζήτημα σε μείζονα πολιτειακή κρίση και θα έφερνε τον δικαστή ευθέως αντιμέτωπο με τη βούληση του εκλογικού σώματος που ανέδειξε την αναθεωρητική Βουλή καθώς και με τις αποφάσεις της ίδιας της αναθεωρητικής Βουλής. Μια τέτοια εξέλιξη θα οδηγούσε σε αμφισβήτηση περί του κύρους του Συντάγματος. Τέτοιες όμως δικανικές αποφάσεις πρέπει να διατυπώνονται ρητά και ενσυνειδήτως και όχι με ελλειπτικές διατυπώσεις και παρεμπιπτόντως. Θεωρώ συνεπώς ότι δεν εμπεριέχονται στις σχετικές σκέψεις των δυο παραπάνω αποφάσεων που έχουν ως στόχο να εκδικάσει το Δικαστήριο την συγκεκριμένη υπόθεση που έχει ενώπιον του και όχι να απαντήσει σε μείζονα και αφηρημένα δογματικά ζητήματα για τον δικαστικό έλεγχο της αναθεώρησης.

Οι συγγραφείς που αποδέχθηκαν τις θέσεις της ΑΕΔ 12/2003 και τις ταξινομήσεις πιθανών στάσεων της πρώτης Βουλής που απορρέουν από την απόφαση αυτή, δεν έθεσαν, εξ όσων γνωρίζω, ούτε το ζήτημα της αρμοδιότητας και των ορίων του δικαστικού ελέγχου της αναθεωρητικής διαδικασίας, ούτε το ζήτημα της πλειοψηφίας με την οποία ενήργησε η πρώτη και η δεύτερη Βουλή²⁴.

Η μόνη ασφαλής λύση

Η κρατούσα θέση στην επιστημονική συζήτηση εξακολουθεί να είναι ότι η δεύτερη Βουλή που έχει νωπή εκλογική νομιμοποίηση και την αρμοδιότητα να αποφασίζει σχετικά με τις αναθεωρητές διατάξεις δεσμεύεται ως προς τον κατάλογο των αναθεωρητέων διατάξεων και δεν μπορεί να τον υπερβεί, αλλά δεν δεσμεύεται ως προς την κατεύθυνση και το περιεχόμενο της νέας κατάστρωσης²⁵. Όμως έχουν διατυπωθεί αντίθετες επιστημονικές

²³ Για τα στοιχεία που πρέπει να συντρέχουν προκειμένου να υφίσταται κατάλυση του Συντάγματος βλ. Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος*, 1987, σελ. 51 επ. Επίσης, Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, τομ. 1, 2004, σελ. 478 επ., Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2η έκδοση, 2014 (συνδρομή Σ. ΚΟΥΤΝΑΤΖΗ), σελ. 67 επ.

²⁴ Βλ. Α. ΠΑΝΤΕΛΗΣ, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, γ' έκδοση, 2016, σελ. 427, Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, ο.π (υποσημ. 21), σελ. 108, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο-Πανεπιστημιακές παραδόσεις*, www.kallipos.gr, 2015, σελ. 193-194.

²⁵ Μνημονεύθηκαν ήδη στις υποσημειώσεις που προηγήθηκαν οι Ν.Ν. Σαρίπολος, Θεμ. Τσάτσος, Αρ. Μάνεσης, Δ.Θ. Τσάτσος. Μνημονεύθηκε επίσης η θέση που διατύπωσα στην επί υφηγεσία πραγματεία μου για τα όρια της αναθεώρησης, το 1984, όπου

απόψεις που δηλώνει ότι υιοθετεί ο ΣΥΡΙΖΑ, η νομολογία περιλαμβάνει τις δυο παραπάνω αποφάσεις και σχετικοί ισχυρισμοί μπορούν να προβληθούν ενώπιον δικαστηρίων και μετά από μια μελλοντική αναθεώρηση. Η αναθεώρηση δεν μπορεί να είναι ζήτημα δικανικής αντιπαράθεσης ή δικονομικών συγκρούσεων επί του παραδεκτού της προβολής ορισμένων ισχυρισμών. Είναι μια στιγμή επικοινωνίας του αυστηρού και γραπτού Συντάγματος με την Ιστορία, ενώ συντρέχει ο κίνδυνος να επικρατήσουν μωπικές σκοπιμότητες της συγκυρίας. Επιπλέον το Σύνταγμα επιβάλλει την υποχρεωτική συναίνεση μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων προκειμένου να συντελεσθεί μια αναθεώρηση. Για το λόγο αυτό πρέπει να γίνονται ουσιαστικά και όχι απλώς τυπικά ή προσχηματικά σεβαστές οι αυξημένες πλειοψηφίες που προβλέπει το άρθρο 110.

Η μόνη πραγματική εγγύηση για τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος, την ευρυχωρία και την αντοχή του είναι να μην διατίθεται η αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών παρά μόνο στη δεύτερη Βουλή που αποφασίζει σχετικά με τις υπό αναθεώρηση διατάξεις και καταστρώνει το περιεχόμενό τους. Αν η αυξημένη αυτή πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών διατεθεί επιτόλαια στην πρώτη Βουλή, τότε η δεύτερη μπορεί να συντελέσει την αναθεώρηση με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, δηλαδή με τη συνήθη κυβερνητική πλειοψηφία. Τέτοια αυξημένη πλειοψηφία τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών μπορεί να διαμορφωθεί στην πρώτη Βουλή, μόνο όταν όσοι βουλευτές την συγκρο-

---

και γίνεται αναφορά (σελ. 218) στην κρατούσα αυτή θέση της επιστήμης υπό το καθεστώς όλων των προΐσχυσάντων συνταγμάτων. Επίσης, Ευάγγελος Βενιζέλος, Μαθήματα, ο.π. (υποσημ. 19) σελ. 86. Υπό το ισχύον Σύνταγμα πρέπει να αναφερθεί επίσης η μελέτη του Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, Η αναθεώρηση του Συντάγματος. Σκέψεις και παρατηρήσεις, ΤοΣ, 6/2000, σελ. 998 επ. Ο Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, ο.π (υποσημ. 21) καταλήγει σε συμπέρασμα ανάλογο με το υποστηριζόμενο στην παρούσα μελέτη. Ο Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, 2018, σελ. 96, τονίζει ότι η συζήτηση στην πρώτη Βουλή αφορά την ανάγκη της αναθεώρησης και τις αναθεωρητέες διατάξεις χωρίς να αναφέρεται σε κατεύθυνση της αναθεώρησης. Τη σχετική επιστημονική συζήτηση συνοψίζει εξαιρετικά, όπως ήδη σημειώθηκε, ο Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, ο.π. (υποσημ. 15). Με την κρατούσα αυτή θέση συντάσσονται ο Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι δυσκολίες της συνταγματικής αναθεώρησης*, Τα Νέα 18.10.2018 και στην ιστοσελίδα constitutionalism.gr, και ο Σ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, *Η σημερινή Βουλή και η συνταγματική αναθεώρηση*, Καθημερινή, 24.11.2018. Στο βιβλίο μου του 1984, ο.π., περιλαμβάνεται αναφορά στον Αλ. Σβώλο αλλά και στους Χ. Σγουρίτσα, Η. Κυριακόπουλο και Κ. Γεωργόπουλο (που παραθέτει όλη την μέχρι το 1965 συζήτηση).

τούν συμφωνούν ρητώς και απολύτως όχι μόνο ως προς την ανάγκη της αναθεώρησης αλλά και ως προς την κατεύθυνση και την αντίληψή της. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι όταν υπάρχουν βουλευτές και κοινοβουλευτικές ομάδες που συμφωνούν και ως προς την ανάγκη και ως προς την κατεύθυνση της αναθεώρησης, μπορούν να ψηφίζουν από κοινού με πιθανότητα σχηματισμού της αυξημένης πλειοψηφίας των τριών πέμπτων του όλου αριθμού. Αναλαμβάνουν βεβαίως τον κίνδυνο η απλή (απόλυτη) πλειοψηφία της επόμενης Βουλής να αγνοήσει και την βούληση τους και την αυξημένη πλειοψηφία που συγκρότησαν στην πρώτη Βουλή. Αν κατά μείζονα λίγο υπάρχει διαφωνία ή κρίσιμη διαφορά ως προς την κατεύθυνση και το μελλοντικό περιεχόμενο της αναθεώρησης, κατά την ψηφοφορία στην πρώτη Βουλή ως προς την ανάγκη αναθεώρησης δεν πρέπει να ενωθούν και να προσμετρηθούν ενιαία οι ψήφοι. Εκτός και αν κάποιος θέλουν να παραιτηθούν από την εγγύηση της αυξημένης πλειοψηφίας στη δεύτερη Βουλή, θεωρώντας ανιστόρητα ότι θα ελέγχουν αυτοί την απόλυτη πλειοψηφία της.

Αυτή ήταν η θέση που υποστήριξα το 1995 στην έναρξη των συζητήσεων που οδήγησαν στην αναθεώρηση του 2001. Αυτό τόνισα στην συνεδρίαση της 29ης Μαΐου 1995 στην τότε Ειδική Κοινοβουλευτική Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος²⁶. Αυτή είναι και σήμερα η επιστημονική και πολιτική μου θέση, παράκληση και προτροπή προκειμένου να διαφυλαχθεί το κύρος του Συντάγματος και να αποκτήσουν νόημα οι μετά - πλειοψηφικές εγγυήσεις της υποχρεωτικής αναθεωρητικής συναίνεσης.

Δυστυχώς ο κ. Τσίπρας επιχειρήσει να διαστρέψει την άποψη μου χωρίς –ελπίζω– να έχει διαβάσει την αγόρευση μου του 1995 την οποία επικαλέστηκε νομίζοντας ότι είναι του 2001. Όταν όμως υπάρχει τέτοια διαδικαστική δολιχοδρομία στην έναρξη της αναθεωρητικής διαδικασίας, το αντίβαρο είναι ένα: ο σεβασμός της πρακτικής των προηγούμενων αναθεωρητικών διαδικασιών του ισχύοντος Συντάγματος ως προς το περιεχόμενο της απόφασης της πρώτης Βουλής και η διαφύλαξη της αυξημένης πλειοψηφίας των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών για τη δεύτερη Βουλή, την αναθεωρητική, που διαμορφώνει το περιεχόμενο των αναθεωρημένων συνταγματικών διατάξεων.

---

²⁶ Βλ. υποσημείωση 2.